

más környéken a gót, a *Pálfi-oldal* on őskori, illetve bronzkori és gót, a *Csere-alján* a Konyha- és Rigó-pataka összefolyása háromszögében őskori és kora népvándorláskori gót, a falu aloli *Rét*-ben bronzkori és kora vaskori népek nyomai kerültek felszínre (Vö. Benkő, i.m. 243-244).

Tarcsafalva *népességének* lélekszámáról első ízben a Mária Terézia korában, 1721-ben készített összeírásból tájékozódhatunk. Az akkor felvett 26 adóköteles háztartásban - ha erre az időszakra általában elfogadott családonkénti 5 személlyel számolunk - 130 körüli lehetett ezek lélekszáma; a meg nem adóztatható szegényebb rendűekkel együtt pedig a lakosság tényleges száma 180-200 körüli lehetett. Mintegy két évszázaddal később, az 1784-1787 években Magyarországon végzett első hivatalos népszámlálás a faluban 57 házban 51 családot, s azokban 235 személyt, 116 férfi és 119 női nembélt állapít meg. A 116 férfi nembéli, foglalkozásukat, illetve társadalmi rétegződésüket tekintve, így oszlott meg: 1 pap, 29 nemes (legtöbben a Pálfiak), 21 paraszt, 10 polgár és paraszt örököse, 24 zsellér, 9 egyéb és az 1-17 éves fiú "sarjadék" száma 22.

Az 1787-ben végzett pontos állami népszámlálást követően az unitárius egyház is szükségesnek látta az egyházközségek lélekszámát főképpen az egyházfenntartói erejük számbavételéért megállapítani. Tarcsafalva lakossága az 1789-ben tartott püspöki Generalis Visitatio megállapítása szerint így alakult: "Férfi Gazdák és özvegy Gazda Aszszonyok, Nro 57, Életben levő Gazdák Feleségei Nro 50, Magzatok mind a két Nemben Nro 110 és így a lelkeknek száma mind együtt 217". Egy évtized múlva az 1801-ben tartott vizitáció adatai szerint a létszám valamelyest csökkent, 209 lélekre, s ebből: "Feleséges és özvegy Gazdák 's özvegy Gazda Aszszonyok in concreto Nro 63, Férjes Aszszonyok Nro 44, Férfi Magzatok Nro 61, Léány magzatok pedig Nro 41"-voltak. A lakosság következő egyházi számbavétele a 19. század első felében, 1839-ben történt, s a vizitációs jegyzőkönyv VI. fejezetének adataiból az eddigieknél világosabban kitűnik annak egyházzgazdálkodási célzata így: "Lelkek száma e' szerént találtatott: a., Egész Béradó Gazdáké 33, b., Vékával fizetők 30, c., Napszámmal fizetők 10, d., öszves száma a' Lelkeknek a két Nemben 299, Mellyek között új paraszt (cigány) van 33". A lakosság létszáma tehát gyarapodásnak indult, s Orbán Balázs adatai szerint három évtized alatt 1868-ban elérte a 363 lelket, amely számba már 23 református és 7 r. katolikus is tartozott. A 20. század kezdő évében, 1900-ban, kevés csökkenéssel a létszám 342. A korcsoportok szerinti megoszlás - a mai állapottal összevetve - elgondolkoztató keresztmetszetet mutat: 0-14 éves gyermekek száma 122, a 15-19 éves ifjaké 30, s így a kiskorúak összlétszáma 152 (44%), a gazdaságilag aktív munkaerő gerincét képező 20-59 évesek száma 164 (48%), a 60 éven felülieké 26 (csak 8%). A három és fél száznyi lélek 83 házban lakott, ebből 3 kőből, 80 rakófaból épült; 24 cseréppel, 92 zindelyel és 7 zsúppal volt fedve. Az 1910-ben tartott népszámláláskor már 95 a lakóházak száma, s ezekben összesen 379 lélek élt (Magyar Szent Korona helységnévtára, Bp. 1913). A lakosság a legnagyobb lélekszámát, 403 személlyel, 1941-ben érte el. A háború utáni kedvezőtlen gazdasági-társadalmi változások kö-

vetkeztében a létszám 1994 végére 180 körülire zsugorodott, túlnyomó többségében az idős korosztályhoz tartozva. Reménykeltő viszont az a tény, hogy a Nyikómente oldalsó alsó falvai közül Tarcsafalva az egyetlen település, amelynek létszámcsökkenése megállott, s némi gyarapodó irányzat is mutatkozik.

A falu lakosságának késő-középkori *társadalmi szerkezetére* vonatkozóan a Székely Oklevéltár régebbi és újabb sorozatának kötetekben közölt különböző célzatú összeírások, peres iratok adnak némi tájékoztatást. Így elsőként a János Zsigmond hadában, 1566-ban híven szolgált lófők névsorában 9 tarcsafalvi név szerepel (Márton Deák, Gáspár Márton, Pálfi Péter, Szederjesi Mihály, Szilveszter János, Miklósfalvi Péter, György Mihály pedes (gyalogkatona), Jánosi Péter pedes és egy Firtos nevezetű hiányzó.) (SzOkl II. 20 1.); 1567-ben Udvarhelyszéken a lófők 25 dénáros adójának összeírásakor 6 portát vesznek nyilvántartásba (SzOkl II.2.); 1576-ban három tarcsafalvi birtokos család: az Antalfi, Marton és ettől az időtől emelkedni kezdő Pálfi család - összesen 11 egész jobbágycsalád után fizet adót (SzOkl IV.39). A 16. század végéről, a 17. század elejéről a Székely Oklevélzár új sorozatának III. kötetében Tarcsafalva címszó alatt 3 lófő családnak, a már ismert Jánosi, Szederjesi, Szilveszter mellett öt szabadosnak - Aczél, Ambrus, Antal, Orbán, Tálás - , két jobbágnak - Szőke, János - , egy szolgának - Orbán - családokból valóknak a neve olvasható. Udvarhelyszék 1721-ben tartott lustrájának összegező kimutatásában Tarcsafalván 4 nemest, 10 primipilust (lófőt) vesznek nyilvántartásba. *Egyed Ákos* a székely székek falvaiban élt jobbágy és zsellér családok számának 1614 és 1848 közötti időszakban történt változását kimutató táblázatában 1614-ben 5 jobbágy és 8 zsellér, 1750-ben 21 jobbágy és 1848-ban 9 jobbágy családot tüntet fel Tarcsafalván. (*Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 109*).

A tarcsafalvi nép *mezőgazdálkodására*, illetve határhasználatára vonatkozóan az első áttekintő tájékoztató forrás ugyancsak a Mária Terézia féle, 1721-ben végzett, a népesség számát és a mezőgazdasági területeket felmérő összeírásban található. E szerint az akkori 120-130 főnyi lakosság eltartását a falu határából 194 2/4 köblös (mintegy 146 kat. hold) szántóterület termése biztosította, az állattartást pedig 21 "kaszás" (kb. 16 kat. hold) nagyságú rét és a terjedelmes legelőterületek tették lehetővé (*Magy. Stat. Közlemények. Új folyam. Bp. 1896. 221-222*).

A falu népe a letelepedést követő évszázadok alatt, miként a többi székely falvaké, határhasználatában végig követte mindazon fejlődési szakaszokat, amelyek a kezdeti parlagoló gazdálkodást felváltó termelékenyebb földművelési rendszerek gyakorlatát jelentették: az ugarhagyó két- és háromfordulós, majd tagosított és végül a vegyes gazdálkodási formákat.

A tarcsafalvi unitárius egyházközségnek 1742-ben írni kezdett Kurátori Számadáskönyvében az 1789. évi püspöki Generális Vizitáció az egyházközség külső ingatlanait (szántóföldeket, kaszálókat) még az ősi *kétfordulós*, évente váltott (vetéskert, nyomás) határrendszerben a "Bentzed féle forduló Határban" és a "Tordátfalva felé forduló Határban" levő fekvésük szerint leltároz-

za, (Pl. a Bencéd felé fordulóban levő "Rétben egy szénafű ... Ezt szokta a Papnak elokálni (haszonbérbe adni) a' Ekklesia *Vetés kert* korában". Az 1801-ben tartott Generális Vízitáció is a külső bonumokat még a kétfordulós művelési rendszer szerint veszi számba, de az 1839. évi már a *bármashatár* szerint ("Bentzed felé fordulóban, Csehétfalva felé fordulóban, Tordátfalva felé fordulóban"). A falu háromfordulós határa művelésének a 19. század végére megvalósított kiteljesedését, az akkorra kialakított termelési ágazatok területi megoszlását *Kozma Ferenc*nek az 1879-ben készített statisztikai felmérése ismerteti. E szerint a határ kiterjedése 1386 kat. hold, amiből szántó 586, rét és kert 335, legelő 71, terméketlen 55 hold, erdő (Rigó cseréje és Feneserdő) területe 339 kat. hold; (Kozma Ferenc: A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota. Bp. 1879. 150). Az erdő az eklézsia és a falu között 1839-ben kötött egyezség alapján "a' helybéli falusi közönséggel használtatik közösen". (A falunak Csehétfalvával közösen a Hargita "Morád Havass"-án van még legelőterülettel egyes erdeje).

A hármashatárt 1910-ben a Nyikó-mentén elsőként *tagosították*. A hagyomány szerint azért volt erre szükség, mert a határ termőrésszének kiterjedése a lakosság lélekszámához viszonyítva kicsi volt, s ebből a művelés alatt álló területből is 200 holdnál több a Pálfi birtokos családok tulajdonát képezte. A fennmaradt terület sok kicsi parcellájának egybehozásával jobban lehetett gazdálkodni, több gabonát és takarmányfélélt lehetett termeszteni. A határ egyharmad részét minden esztendőben elfoglaló ugar megszüntetésével a termőterületet növelni lehetett. A 20. század elején tagosított határ birtoktestei a század közepére aztán a családtagok örökösödése, vásárlások, cserék, az első világháború utáni földreform következtébeni osztódásokkal olyan birtoklási módosulásokat, keveredést eredményeztek, hogy a tagosított és szabadgazdálkodási földművelési rendszerek egy keveredett formáját, a *vegyes gazdálkodási* formát eredményezték. (Molnár I.: A népi gazdálkodás formái az Alsó-Nyikómentén. Disszertáció, 1945, kézirat.) Ezt a rendszert az 1950-es évek kollektivizálása szüntette meg.

A tarcsafalvi unitárius *egyházközség* "... azok közé tartozik, amelyek az unitarizmusnak kezdetén azonnal megalakultak" - írja Ürmösi Kálmán a Tarcsafalvi unitaria ekklesia történeti leírásában. (KerMagv. 1876. 360.) Központi anyamegye volt. Leányegyházközségei voltak Csehétfalva és a két Kadács. Csehétfalvát egy 1618-ban keltezett okmány a matertől már mint elváltat említi; Felső- és Alsó Kadács 1718-1724 közötti években szakad el Tarcsafalvától. Az elválás okai "a templom s más egyházi középületek conservalasi költségeinek... a milyen arányban való hordozásá"-ból támadt nézeteltérések voltak. (Ürmösi, i.m. 360 és a 361 lábjegyzete)

A kurátori számadáskönyveknek 1770-től 1856-ig vezetett bejegyzéseiből azonban megállapítható, hogy Csehétfalvát Tarcsafalvával az elválásuk után is gazdálkodás tekintetében némileg még évszázadokig összekötötte a Hargitán a Nagy-mező és Nagy-mező pataka, illetve Szászok pataka közt fekvő "Morád-havasa" nevű erdős, legelő terület közös

birtoklása. Ennek a közös birtoklásnak a mikéntjét világítják meg az "Ekklesia Havasá"-ra vonatkozó adminisztratív jellegű s az azokkal kapcsolatos kiadásokat és bevételeket feltüntető adatok. Ezeknek legtöbbje az évente árendába (haszonbérbe) adásért befolyt taxáknak, valamint a területnek az őrzéséért, az esett károkat elkövetők (praevaricalok) "törvényes nyomoztatását" végző Biztos Uraknak (Regiusok), a károk mértékét megállapító becsüsöknek (Expressusok), mindezek kísérőinek (Cometaneusok) díjazásában és intertentiójukra (ellátásukra) kifizetett összegeknek a két egyházköztség közötti elosztását tartalmazták. Az elosztás azonban nem történt mindig közmegelegedésre. Így pl. a jövedelem feletti vitát tükrözi az 1787-ben írt kurátori számadáskönyv "De Perceptis" - bevétel - rovata, amelyben a felsorolt tételek közt a Havas bérösszege, taxájá nincs feltüntetve, mert, amint a Megjegyzésben olvasható, "A' Havasból való reditus (jövedelem) Contraversiában vagyon a' Csehétfalviak miatt." Ez a contraversia azonban nem csak a Havas jövedelmének esetleges egyenlőtlen elosztása miatt adódott hanem, a terület védelmére, gondozására szükséges kiadások vállalásának elosztásában is. Ez a sok évtizedek húzódo, a Morád Havasához kötődő per folyamából világlik ki. Történt ugyanis - az 1831. évi jegyzőkönyvben olvashatóan -, hogy "...a' Sófalviak az Ecclesia által beiratott havasnak egy részetskéet a' a magoké felől el akarják foglalni, melly havas közös lévén a' Csehétfalvi communitással, *határoztaték e Tárgyban, hogy admonióáltassák (intessék meg) a' Csehétfalvi Communitás, hogy álljon a Per mellé* és ahhoz értő Pert folytatót fogadni, két részről, törvényel is, törekedjenek megtartani a veszedelembé forgó helyet". (Kiemelés M.I.) 1832-ben szintén meghagyja a vizitáció, hogy Csehétfalva "álljon a Per mellé". az 1839-ik évi Generális Vizitáció is "a' Ekkla Morád nevű Havasába a' Sófalviak által hatalmaskodás és törvénytelen foglalás"-át tudomásul véve, a ténynek "bővebb ki világosítása 's a' talán elfoglalt helynek vissza szerzése, ezennel meg határoztaték". A foglalást megállapították. Az eklézsia kiváltja a "Havas-ról szólló Metális Levelet" (a havas határait feltüntő levél), s a per vitelére ügyvédet fogad. A per azonban nagyon lassan, évtizedes megszakításokkal halad: 1841-ben "még tsák a szoszolloi egybe felelgetésen áll", 1842-ben "a' Per Szoszolloi öszvefelelgetésen állott meg", 1843-ban "a' Per annyiban áll, hogy ...a' Bizonyítványok meg állittatanak, de még derekasan ezen ügy nem került szönyegre"; 1845-ben "a Perre nézve mind két fél eskettetett, s a per ezen fokozatán áll". A per folytatásának kiadásai egyre magasabbak, a két eklézsia 50 - 50 forintnyi jövedelméhez viszonyítva. A vizitáció meg is jegyzi: "...Feltünik a' fennebbi pénzköltés rendjén, miszerint a Sz: [szent] Eklesia sokat költ a' Havas dolgában... amit az Magyar Királyi Tanács is megjegyzett...", de az eklézsia ennek dacára is igyekszik a havas megmentéséért mindent megtenni, de "többet nem tehet, mert a' Magyar Törvényben rák lábón járnak a' Per folyamok." 1848-1849-ben sem történt a per folytatásában haladás, "az idő zavarjai miatt meg van állva... mint-hogy inter arma silent leges" (a fegyverek közt - háború alatt - hallgatnak a törvények) - állapítja meg 1850-ben a megelőző két év egyházközségi

eredményeit számbavevő vizitáció jegyzőkönyve. A vizitáció a kiadások összegeit vizsgálva megállapítja: "hogya tovább is a perre tett költség így mégyen, az eklézsia pénztárát s tőkepénzét aprádonként egészen leapasztja, de mivel a havas legelőt s erdeit a két egyházközség használja, jövedelmében megegyezéssel fele-fele arányban osztozik, a perre tett költségről is a' közönség egyezkedjék... minélfogva hivatalosan ajánltatik a pénz költségnek aránylagos hordozása." 1853-ban a havas határának kijáratásáért újból fizetnek, de 1853-ban is a havas pere "most is függőben van." Egy kiadási tétel szerint "Bizonyos egyén a Morád nevű havas peres ügyében Mvásárhely[en] lépés tétetvén költött a kurátor 14 Mfrit"-forintot. Tekintve, hogy a kurátori számadáskönyv 1854-ben végződik, s ez évben csak a havas jövedelmének Tarcsafalvát illető része van bejegyezve, a per folytatásának, befejezésének ideje csak további irattári kutatás alapján válik lehetségessé.

Tarcsafalva mai *temploma* jórészt az 1898-ban elromosodása miatt lebontott középkori templom anyagából épült. Az ősi anyaegyház templomáról, amely a filiákkal, Csehétfalvával a 17. század elejéig (1618) és a két Kadáccsal a 18. század első negyedéig (1718-1724) - (vö. Ürmösi, i.m., i.h.) közös használatban volt, a legrégebb leírás 1773-ból származik. Ebben az évben rendeli el Várallyai István keresztúr-köri esperes a Medeséren történt tüzeset nyomán, amelyben a papilakkal és a lelkésszel együtt az egyházközség ingóságai és levelei is elégték -, az egész akkori keresztúri egyházkör eklézsiai vagyoneleltárának sürgős elkészítését, s amelyet az ún. ravai MATRIX tartalmaz. (Közli Adorjáni Rudolf: A keresztúri egyházközségek vagyoneleltára a 18. század utolsó harmadában. *KerMagv*, 1990. 30-31.) Ebben a tarcsafalvi templomról és környezetéről ezt olvassuk: "...vagyon egy régi Kő Templom; az Arcussan (boltíven) az Ajtó bé menetelin jobb felé nézve vagjon esztendő szám ilyen forma betűkkel: 1518. Kő cziinterem körülötte, mellynek külső oldalán, az Ajtó mellett közél Nap Kelet felől egy kövön vagjon ilyen irás nagy betűkkel: A D 1686. R.T.M. (anno Domini 1686 Reverendus T.M.). Ezen Cziinteremben vagjon egj Fa Harangláb..." (vö. Adorjáni, i.m. 105.)

Ez a leltár az 1518-as, illetve az 1686-os évszámokkal a templomhoz és cinterméhez kötődő legrégebb ismert dátumokat rögzíti. Az 1789-ben tartott püspöki vizitáció adja a templom, cinterem és harangláb legrégebb részletesebb leírását: "Sendellyel félig bé fedett kö kerittés (...) ennek közepette vagyon kívül 10, belől pedig két kő lábakkal meg-erősítettett Sendellyel be fedett egy ép magos Kő Templom..." A templom mennyezetén három feliratos szöveget ír le a leltár, kettő 1701-ből *Pálfi Ferenc* kurátor és *Asztalos Mihály* neveivel; a harmadik 1756-os évszámmal *Pálffi Dénes* eklézsiai kurátor nevével. "A Templom fundusán (telkén) egy magosotska Torony vagy Harangláb (van) mellynek allya kőből, felső része pedig fából építettetett Ao 1734." Építtetője Pálffi György, építője Johannes Bor Mezei." (A harangláb ma is áll.) (A feliratok szövegét részletesen közli Dávid László a Középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei c. munkájában. Buk. 1981. 342.)

Az 1839-ben tartott Generális Vizitáció leírása zsendellyel fedett "régí modorban épült Kő templom"-ról, ...Déli részén hasonló fedelű s be jároul szolgáló kő tornázt"-ról szól. A templombelső fölepenek leírása itt pontosabb: "... részint bolt hajtással, részint mennyezettel vagyon készí- te..." Ez utóbbinak közepén olvasható az 1756-os felirat szövege. Megem- lítik a templom keleti és nyugati végében lévő "kék festésű virágos karzatok"-at, s a "Nyugotiban egy hasonló festésű nem régiben készült orgonát", az 1789-es leltárban említett pulpitus (énekloészék) helyett csináltatva. Az "5 mutatis tremoloval és dobbal" ellátott orgona építése 1829-ben történt. A kurátor erről az eseményről a kiadási tételekben ezt írja: "Orgona tsináltatván az Ecclának, az Orgona Mesternek három ízben in concreto fizetett 662 Mfrt (magyar forintot) 74 Drt (dénárt)." A csinál- tatásához hozzájárulók nevei "örök emlékezetre meg irattatnak, hogy a' késő maradék is láthassa azoknak Nevei(t) a' kik az Orgona potlására fizettek (...) légyen kedves Isten előtt adományok."

Az egykori templomnak lebontása előtti utolsó részletes művé- szettörténeti ismertetését *Orbán Balázs*nál olvashatjuk: "Tarcsafalván a késő gót kornak egy műemlékét (...) leírnom annál inkább kell, mert összeomlan- dó sajnos állapotra juttatta az idők kimélytelensége." A díszítő építészeti részletek jellegének vizsgálata alapján megállapítja, hogy "Minden a XV-ik század utó felének elkorcsosult izlése szerint van idomitva." (Székelyföld leírása, I. 112.). *Dávid László* is az Orbán által leírt "szemöldökgyámos, pálcatagos ajtókeretek alapján" a templom 15. századi építkezési idejét biztosnak ítéli, de - írja tovább - "Tarcsafalvának a pápai tizedjegyzékben való előfordulása (1333, 1334) alapján feltételezhető, hogy a lebontott templom- nak XVI. századi részletei is lehettek. Ezt az ablaktípusok (gerelyívűek) leírásából is gondolhatjuk." (Dávid L. i.m. 343.)

A templom a 18. századra, különösen a filiák leválása után, került egyre romosabb állapotba. Az 1753 és 1854 közötti évszázadban vezetett kurátori elszámolásokban ritka az az év, amelyben a templom "renovatio- jára" fordított kiadások ne szerepelnének. Emlékeztetőül idézzük fel ennek a templomot nagy erőfeszítések árán is megtartani akaró folyamata- nak néhány mozzanatát. A 18. század többszöri javítása dacára is 1817-ben megállapítja a vizitáció, hogy "Az Mesteri ház a' Templommal ruinában vagynak mellyeknek meg építtését most esztendeje parancsolta vala a' Visitatio, de az üdönek mostohasága nem engedte, most azért újra Com- mittal (meghagyja, rendeli) az Visitatio." A szorgalmazások eredménye- ként a következő évtizedben az egyházközség erejéhez mérten, a sürgösség rendjében, az évszázad legnagyobb javítását végezve el - 1827- re annyira jutnak, hogy a vizitáció megállapítja: "A' Templom alkalmas állapotban vagyon, rongyos pádimentumán kívül... a Templom tatarozá- sával együtt meg orvosoltassék." Ez meg is történt, amiről az 1828-ban tartott vizitáció már megelégedéssel írja: "A' Templom igen szépen meg ujjiatott, kívül belől meg meszeltetett és ujj padimentummal fel keszit- tetetett." A következő években a templombelső berendezésének javításá- ra, szépítésére, festésére került sor. Ennek megtörténtét így örökítette

meg az 1832-ben tartott vizitáció jegyzőkönyvének 8. pontja: "A' Templom ámbátor a' régi világ embereinek munkája, de óhságából szépen újított e' jelen való Esztendőben a' fenn tisztelt Curator (Tkts Primarius Curator Pálffi Miklós) buzgó szorgalmatossága és az Ecclesának érdemes Tagjai aláb meg irando adakozások által; mert Székjei, Koronája, Ajtója, Korussai, Orgonája szépen és illendően ki festettek, a Sz: [szent] Templomnak nem kitsin ékességére." Az adakozók legnagyobb része a Pálffi családok, továbbá a Simó, Petki, Szilveszter, Szász, Ütő, Benczédi, Gáspár, Tamási, Kupán nevű családok tagjai voltak.

A fél évezrednél idősebb öreg templom azonban a ráfordított javításokat már nem tudta huzamos ideig megtartani. Húsz év múlva, 1853-ban a vizitáció megállapítja, hogy "A Templom fedele nagy részben lesorvadt, szintén avuló félben van a harangláb is, mellyeket megigazíttatni a sz: eklesiának elhatározott szándéka..." E szándék a következő 1854. év kiadási tételeinek tanúsítása szerint megvalósítódott: "A Templom eddigi romjain igazíttatott." Ettől az évtől a kurátori számadáskönyv írása nem folytatódik, de Orbán Balázs után tudjuk, hogy az 1854-et követő négy és fél évtized alatt a középkori templomot annyira "összeomlandó sajnós állapotba juttatta az idők kimélytelensége", hogy emiatt 1898-ban le kellett bontani. Tárcafalva népe a rommá vált templom anyagából új, szép, világos, de ugyancsak torony nélküli templomot épített, megőrizve és javítgatva a régi haranglábát.

Orbán Balázs fedezte fel és írta le az ősi templom egyik régi, középkori *barangját*, amelynek öntési idejét ő a felületén látható öt "képpaizsika" alapján a 14. század végére tette. (Orbán, I. 112.) Az újabb megállapítások szerint "lehet egy fél évszázaddal későbbi" (Dávid, i.m. 343.); "a 15. századi segesvári öntőműhely termékeként határozható meg." (Benkó, i.m. 242.) Középkori harangjainknak ez a nagybecsű példánya, sok társával együtt, az I. világháború áldozata lett. Egykori párja ugyancsak a "haza oltárán" pusztult el. Ennek nyomát őrzi az 1850. év vizitáció jegyzőkönyvének a megállapítása: "változás van az ingó javakban, annyi apadás, miszerint a kisebb harang álgyunak adatott az állomány számára" (1849-ben); az 1851-ben írt kurátori számadáskönyv kiadási tételeiben pedig ez áll: "a forradalom alatt elvétetett harang keresése alkalmával vett bélyeges pappirossár[a] adott a kurátor 2Mfvt 24 pénzt." Úgy látszik, az elvitt harangok nyomozására típusnyomtatvány kitöltésével lehetőség adódott, de milyen eredménnyel, erre vonatkozóan további utalás nincs. Az 1849-ben elvitt harang helyett 1864-ben, s az I. világháborúban elvitt pótlására 1926-ban öntetett újat az eklézsia.

A "*parochiális épületek*"-re vonatkozó adatok 1775-től kezdődnek "A' Pap Házát építő (értsd javító) Átsoknak" munkadíjába fizetett és a szükséges anyagokra költött pénzüsszegek elszámolásával. Az épület leírását az 1789. évi püspöki vizitáció jegyzőkönyvében "A' Belső Ingatlan Jók" fejezete 2. pontjában olvashatjuk e szerint: a papi telek kerítésének 1785-ben épített kiskapuján bemenne "mindjárt jobbfelől vagyon borona fákból rakott tisztességes Lako-ház, mellybe bemenetelt ad egy fenyő

Deszkából tsinált párkányos fejr ajtó, mellynek kilintse vas, zár nélkül való; világosságot adnak ezen Háznak két üveg ablakok, fában foglaltattak, ugyan benne zöld mázas Kályhából rakott tüzelő kementze." Az épületben még két helyiség van, szemben a Tanuló Ház, középen "Bükfa Deszkából készült élés kamora fenyő Deszka Ajtoval, fa zárral, Ezen három hajlék előtt vagyon hat tserefa lábakra készítettett Tornázt, ezen két fenyő Deszka Ajto vas Sarokkal, fa kilintsel, zár nélkül." Ezt a "tiszetességes lako-ház"-at a következő fél évszázad alatt az idő fokozatosan kikezdte; a kurátori elszámolások rovataiban jórészt évente olvasható a javítására fordított kiadások összegei. Aztán az 1840. évi vizitáció jegyzőkönyvnek a 8. pontja megállapítja, hogy "...A' Papi Ház nem eléggé kényelmes és régi is, melly helyett mást építeni már az Eccla némely előkészületeket megtett." A következő két év kiadási tételei az egyházközségnek az építkezések megvalósításáért tett áldozatos tevékenységét tükrözik. A szükséges építkezési anyagok jórészt, fát, téglát a maguk erejéből biztosították, a pénzalap növelésére "az Eccla a kortsomárolást (is) haszonbérbe adta" és árverés útján eladta a lebontott régi papilak anyagát is. De, minden erőfeszítés dacára, az új papilak építését csak két év múlva tudták elkezdeni, s felépítése két szakaszban történt. Az 1842-ik évi jegyzőkönyv tanúsága szerint "A' Papi Ház [...] úgy szolván még csak fél épület, mellyben két lako szobák s alatta jó köpintze bót(!)hajtással, ajtókkal, ablakokkal ellátva ezentul a' lakhatásra alkalmas [...]; ezen épületet kiegészíteni legelső foglalkozása lészen az Ecclának [...], az anyagok készen állanak de (megvalósítására) a' Eccla szelidebb, derültebb időre várakozik." Ez a kiegészítés csak két év múlva, 1844-ben történt meg: "az ezelőtt jól elkészített két szobák mellé folyamatosan, fenyőfából, 3. házat alakítottak" - zsendely fedél alatt. Lakhatóvá tétele azonban csak újabb három év kiegészítései nyomán, 1847-ben valósult meg. Ez a papilak a felépítése után eltelt másfél évszázad utolsó évtizedeiben lelkész nélkül maradván, az azt követő közömbösség és elhagyatottság miatt lakhatatlanná vált. Ezért a jelenlegi csehétfalvi beszolgáló lelkész, Szombatfalvi József, köri jegyző kitartó ösztönzésére, szervezésével az egyházközség hívei elhatározták annak lebontását, és megfelelőbb helyen, a falu fő utcájának központjában, a visszakapott egyházi telken 1995-ben megkezdték az új papilak építését.

Tarcsafalván a gyermekek és ifjak *egyházi és világi oktatása* - a szomszédos egyházközségektől eltérően - a 18. században már külön-külön történik: a vallásoktatás a lelkész, az iskolai a szintén egyházi alkalmazásban álló "Oskola Mester" feladata volt, a kántorság és az esti takarodó harangozása mellett, mely utóbbiért búzabérén felül a hívektől még öt-öt ún. "harangozási kévét" kapott. Az 1751-ben írni kezdett kurátori számadáskönyv első ízben 1756-ban említi Mestert: "Mester Ur számára vetettünk (búzárt)", majd 1761-ben "Mestram Pesti Sámuel Uramnál (van kölcsön) buza 2 véka, zab egy köböl" bejegyzéssel az első ismert nevű oskola-mesterrel találkozunk.

Az *iskolaépületre* azonban csak 1789-ben találunk utalást Lázár István püspöki vizitációja jegyzőkönyvének VII. pontjában, amelyben az Oskola Mestert azzal vádolják "Hogy a maga házánál lankék, és e' mián mind a Mesterség és Oskola Házak el pusztultak." S hogy a Mester laka és az iskola az általános szokás szerint itt is egy épületben volt, az a vizitációnak az épület szemrevételezésekor tett megállapításából tűnik ki: "A' Mesterség [...] Házának Fedele, 's annak Kamarájának, Classisának oldala el-rothadott és bé omlo állapotjában vagyon és sem Fiu sem Léány gyermekek tanítására Classisok nintsenek." Elrendelik aztán, hogy a kurátor "jövő Szent Mihály napra mindenekről gondoskodjék." Iskolaépületre vonatkozó újabb adatot csak 1812-től találunk a számadáskönyv kiadási tételeinek 5. pontjában "A' Classis tapasztására" kifizetett munkadíj emelésével. Jó évtized teltével, 1825-ben újabb adatok jelennek meg, de most már új iskola építésének kezdetéről tájékoztatnak: "A' Mester Telkén épített Classis és Sütőház" fedésére vásárolt 59 szál deszka árát és a Classisba "cserepest" rakó kőműves munkadíját számolja el a kurátor. Az 1839-ben tartott püspöki vizitáció aztán az egyházi épületek számbavételénél megállapítja, hogy a "Mesteri telken" a "Mester lakóházán" kívül "vagyon egy tanitto ház is hozzá ragasztott sütő házzal, deszka fedél alatt." A sütőházzal társított Classis azonban csak nehezen vált a tanításra alkalmassá. Ez állapítható meg az 1844. évi vizitáció jegyzőkönyve 3. pontjának következő szövegéből: "Oskolába egy Gyermekek járt [...] az Oskola igazgato (!) a' Tanulo Ház készen nem létével menti magát", s ennek oka pedig "az újból alkotott Papi Háza (zal) az Eccla el volt foglalva." Még két évi erőfeszítésre volt szükség a Tanuló Ház rendbetételére, az 1846. év alábbi, a Classis tapasztásáért, sikárolásáért, "oda megkivántatott 2 üveg ablakokért, ugyan oda asztalért és 4 padért" fizetett kiadási tételekből megállapíthatóan.

A *vallásoktatás* a Generális Vizitáció által leírt "három hajlék"-ból álló Papi lakban történt. A nagyobbik "hajlék", a Lako-Ház a papé; "szemben ezen Szobával vagyon más egy kús Tanulo Ház, papiros ablakkal, paraszt Kájhákkal (mázatlan csempék) rakott tüzelő helyly, ennek ajtaja is paraszt (csak sima deszkából), vas sarkokkal, fa zárral."

A kurátori számadáskönyvben az 1789-ben és 1801-ben tartott püspöki vizitáció alkalmával protokollált rendelettel kezdődnek a "nyári tanítás"-ra és az iskolai oktatásra vonatkozó bejegyzések. A jegyzőkönyv VII. fejezetének 3. pontja megállapítja: "...hogy ezen Ekklesiában az Iffiu Legénység részéről, úgy a Léány-gyermekeknek-is Oskolában való tanítása éppen nem volt volna eddig elé szokásban, tehát ezen malum (rossz, baj) orvoslására" elrendelik a tanulóknak "az oskolába való szorgalmatos feljárást, úgy a' Szüléknek is magok Magzatjainak szorgalmatos tanittatását [...], s ha hátrálóknak találtnának [...] minden kedvezés nélkül név szerént denunciáltassanak" (jelentessenek) a felettes egyházi és világi hatóságoknak.

A Fő Consistórium aztán a körü esperesi vizitáció kötelességévé teszi, hogy "a' midön az Ekklesiákat vizsgálják [...] a' két visitatio, oskolai

és Ecclesiai [...] egy időben vitessenek végbe" (költségkiméltetés miatt ne különböző időben, és ne novemberben és decemberben, "mivel majd csak kezdete lévén a' tanításnak").

A rendeletet követően minden vizitációs jegyzőkönyv első pontjai a gyermekek mindkétféle oktatásának vizsgálatára vonatkoznak. A vizsgálatok szerint az oktatási eredmény évről-évre - mind a látogatottságot, mind a nemek létszámát illetően - nagyon ingadozó, különösen a Nyári Catechizatiót illetően, amelyből főképpen a "Fiu magzatok többnyire szolgálati állapotban" lévén vagy saját marháik pásztorlása miatt hiányoznak. Ezért 1839-ben "Főtisztelendő Székely Miklós Ur" a nyári tanítás hiányát pótlendő tanácsolja, hogy "a' más több Ekklesiakban divatozó Adventi tanítást ezen Ekklesiában is [...] divatba hozni és hozatni el ne mulassák." (Folytatjuk)

Dr. GAAL GYÖRGY

UNITÁRIUS ÉPÜLETEK ÉS ÉPÍTKEZÉSEK AZ EGYKORI MAGYAR UTCÁBAN

Kolozsvár Főteréről, az egykori Nagypiacról hat főutca nyílik: a Közép (Deák Ferenc), Magyar (Kossuth Lajos), Híd (Wesselényi Miklós), Monostor (Unió), Széna (Jókai) és Torda (Egyetem) utcák. Ahol ezek metszették a 15. század első felében épített várfalgyűrűt, oda kapubástyák épültek, s idővel szükségessé vált az utcák várfalon belüli és kívüli szakaszának megkülönböztetése. Ezért a megnevezés elé oda illesztették a belső, illetve a külső jelzőt. Így jött létre a Belső utca és Külső utca elnevezés.

Az unitárius egyház és iskola központja eleinte az Óvárban, majd a Főtéren volt. A plébániaházzal szomszédos épületekben berendezkedett iskolát a megerősödött Habsburg hatalom 1718 márciusának végén kiüríttette, s átadta a katolikusoknak. A hajlék nélküli diákság az év május 10-én a szenior kíséretében beköltözött az egyház Magyar utcai Huszárféle házába. Ennek 275 éve, s azóta az egykori Huszárház körül helyezkedett el és működik az Unitárius Egyház minden intézménye, itt alakult ki a püspöki rezidencia, s itt épült a központi templom. Az utca számos háza volt vagy van unitárius egyházi tulajdonban, s itt építkezett leginkább az egyház.

Kolozsvár legkorábbi fennmaradt utcaneve a „Platea Mager utcha” (1372). Az elnevezés bizonyára abból adódott, hogy az akkoriban még főleg szász lakosságú városnak ebben az utcájában nagyobb volt a magyarság részaránya. A magyar polgárok 1453-as összeírása még megkülönbözteti az utca belső (Intra muros) és külső (Extra muros) részét. A